

Individualismens paradoxer

Identitet och främlingskap i den sena 1900-talsromanen

Kristina Hermansson, doktorand i litteraturvetenskap

Identitet är i dag ett lika mångtydigt som omstritt begrepp. I den förhärskande teorin beskrivs den personliga identiteten som socialt konstruerad, fragmentarisk, flytande och gränslös. Samtidigt inriktar sig åtskilliga studier på just begränsande kategorier, som etnicitet, sexualitet eller kön. Senmodernitetens ökade betoning på individen innebär inte bara att *intresset* för, utan också att *oron* över jaget och tillhörigheten tar sig nya uttryck. I medier och reklam korsas påstridiga råd om hur kroppar och liv bäst görs om med biologistiska idéer om identiteten som given, rentav inpräntad i arvsmassan – två uttryck för samma individualism. Inom litteraturen har identitetsförvirringen varit slående de senaste decennierna. Stig Larssons debutroman *Autisterna* från 1979 beskrivs ofta som en inledning till det litterära 1980-talet, en period som förknippas med just avancerad subjektproblematik – alternativt sofistikerat navelskåderi. Men intresset för identitetsfrågor försvann knappast under 1990-talet, snarare var det då som begreppet på allvar kom i svang på bred front. Var befinner sig då de litterära skildringarna i förhållande till samtida identitetsföreställningar och teorier? Här kommer jag att utgå från två svenska romaner, nämligen Magnus Dahlströms *Hem* (1996) och Ninni Holmqvists *Något av bestående karaktär* (1999).

Först behöver ett par distinktioner göras. För vad menas egentligen med *individualism*? Det som här åsyftas är en ideologi som uppfattar individen som en själv tillräcklig enhet utan ömsesidiga förpliktelser gentemot andra. Begreppet ska inte förväxlas med *individualisering*, som istället betecknar en strukturell förändring av förhållandet mellan individ och samhälle. I bägge fall lutar jag mig här mot de definitioner som sociologerna Ulrich Beck och Elisabeth Beck-Gersheim använder i sina analyser av individualismens och individualiseringens konsekvenser i samhället.

Så till Magnus Dahlströms roman *Hem*. Huvudpersonen heter Inga och arbetar som socialsekreterare. Hon har blivit inkopplad i ett besynnerligt ärende: En 10-årig flicka har hittats död i ett övergivet industriområde. Kroppen är svårt tilltygad. Tre andra barn verkar vara inblandade, men vad som faktiskt skett är höljt i dunkel. Ingas uppgift är att besöka de fyra barnens familjer, för att – parallellt med polisens undersökning – samla information som kan bringa klarhet i fallet. Men ansträngningarna verkar vara förgäves: vad som faktiskt hände förblir ovisst för både Inga och läsaren. Så ser handlingen ut i korta drag. Förloppet skildras genomgående via en berättare i tredje person. Men, sammanfattningar är vanskliga och i detta fall ger ett referat av intrigen en synnerligen skral bild av vilket slags roman vi har att göra med. För innanför kriminalhistoriens sönderfallande ramar öppnar sig nämligen en berättelse om andra slags konflikter, inom huvudpersonen och i hennes relation till omvärlden.

Varken ”vi” eller ”jag”

Inga är visserligen ett svenskt namn, men också ett pronomen: ”ingen” i pluralform. Denna tvetydighet pekar mot den motstridiga självutplåning som romanen iscensätter. Inga framställs från första början som en fysisk gestalt: svetten flödar, andhämtningen är tung. Det framgår att hon är oerhört fet, men det är också i princip allt vi får veta om hur hon ser ut. Vad som fokuseras är kroppens materialitet, köttet som belastning. Ingas stigmatiserade kropps-konstitution gör henne inte bara mindre rörlig. Detta att *uppleva sig och uppfattas* som onormalt stor reglerar hela hennes vara. På så vis bildar självuppfattningen en reaktion *mot* den egna livssituationen, för att tala med sociologen Erving Goffman. Följden är en ständigt malande oro över vilka slutsatser andra kan tänkas dra utifrån hennes fysiska uppenbarelse. För att vinna något slags kontroll, försöker Inga etablera en skarp gräns mellan sig och omgivningen.

Hon går upp i sin yrkesroll, strävar efter att eliminera allt vad känslor och personliga möten heter. Ett uttryck för denna objektiverande hållning är anonymitet. Förutom Inga och barnen – vars förnamn vi får veta – förblir karaktärerna överlag utan namn. Vid hembesöken presenterar sig inte Inga; hon uppger bara att hon kommer från socialtjänsten. Hennes närmsta medarbetare benämns genomgående ”assistenten”. På så vis reduceras

kollegan till sin befattning; hon blir ett med sin underordnade position i förhållande till Inga, vars formella övertag i sin tur betonas.

Det slutna rummet

Handlingen utspelar sig till största del hemma hos barnens familjer och i andra inblandande personers arbetsrum; som kuratorns eller kommissariens. Vid enstaka tillfällen utför Inga sitt uppdrag i sin egen, torftigt inredda lägenhet med fönster som inte går att se ut genom. Skildringen av bostaden förstärker den känsla av slutenhet som präglar huvudpersonen och romanen i helhet. Inte ens i den egna bostaden anas andra sociala sammanhang än yrkesrelaterade. Av släkt, vänner eller intressen finns inga spår. Det enda tecken på att Inga alls har ett förflutet är den internaliserade stigmatisering som styr hennes position i nuet. Med andra ord: det finns ingen fast gräns mellan (Ingas förståelse av) andras uppfattning om henne och den egna självbilden.

För att lösa fallet med den döda flickan, letar Inga konstant efter vad som kan betecknas som ”avvikelser”. Med väldig misstänksamhet granskas människorna och deras hem i detalj. Bakom det synbara, anas en dold, sannare verklighet. Möjliga avvikelser finns överallt, oftast i form av avsaknader och misstänkta kamouflage. Men Inga vet inte hur hon ska använda sina på en gång logiska och intuitiva observationer. Hos en familj slås hon av avsaknaden av speglar. I ett annat hem spekulerar hon över möjliga orsaker till att det inte finns en enda animalisk produkt i de annars så välfyllda matförråden, trots att modern på direkt fråga svarat att hon inte är vegetarian. Men så inser Inga att inte heller hon själv har mjölk, ägg eller kött hemma. Därmed blir det som nyss verkade suspekt trivialt; en totalt meningslöst observation.

Inre och yttre gränsdragningar

Gränsen mellan privat och offentligt måste dras, men kan inte upprätthållas. Detsamma gäller gränsen mellan jaget och omgivningen. I takt med att normen för det acceptabla stramas åt, avtrubbas Ingas förmåga att skilja mellan inbillning och empirisk verklighet. Om bara den egna, högst osäkra upplevelsen återstår, finns ingen grund att påstå någonting alls. Inte ens om sig själv kan Inga säga något säkert. Därför försöker hon agera sakligt och följa vad hon uppfattar som allmänt vedertagna regler. Vilket inte

hindrar att Inga – när ingen ser på – överträder sina befogenheter och rotar igenom badrumsskåp och skafferier i jakt på dolda ledtrådar.

Att alla inblandade familjer tillhör arbetarklassen förstärker Ingas formella övertag. Ändå upplever sig *hon* som den som är i underläge, den granskade – som om hon till skillnad från dem inte kan dölja sitt privata jag. Så kan hon inte se den makt hon faktiskt utövar när hon – som representant för de sociala myndigheterna – tränger in i människors privata hem.

Inga gör det hon tror förväntas av henne. När tvivlet växer, blir hon alltmer vilsen. Detta tar sig också uttryck i romanens struktur. I det att gränsen mellan yttre och inre identitet gradvis ger vika, blir berättandet alltmer upplöst. Fragment från reklam och nyhetsrapportering, egna och andras tankar blandas. I följande stycke är det svårt eller omöjligt att skönja ett subjekt:

Stenarna blänkte vid sidan av bäcken. *Det finns ingen källa.* Rätt vad det är hängs man ut av den ena eller andra anledningen. Blå ådror under den utspända huden – brungula fläckar på benen – svullna fötter. Värk i knälederna, värk i ryggen och sidorna som ömmade efter trycket av armstöden. Vem bodde på övervåningen?

Orden tycks komma från ingenstans eller överallt, perspektivet rör sig obegränsat över tid och rum. I sin omfattande genomgång av den moderna identitetens framväxt, *Sources of the Self*, visar filosofen Charles Taylor på grundläggande samband mellan identitet, moral och sociala sammanhang. Eftersom såväl identitet som moral förutsätter en förankring utanför det egna jaget krävs, menar han, en uppfattning om vilken position man intar i en specifik kontext. Att veta vem man är innebär att vara ”orienterad i ett moraliskt rum, ett rum där frågor om gott och ont aktualiseras [...]”, skriver han. Därför måste vi i varje situation ta ställning till vad som bör göras i förhållande till olika intersubjektiva strukturer – moral kan ju aldrig vara en privatsak. I Ingas fall blir sambanden mellan identitet, moral och social anknytning uppenbara: osäkerheten är lika akut kring den egna positionen som över vad som bör göras. Inga saknar en grund att fatta sina beslut på; motstridiga matriser konkurrerar. För att hantera situationen försöker hon finna en absolut gräns mellan sig och världen.

Gränslös anpassning

Jag vill nu växla över till *Något av bestående karaktär*, där huvudpersonen hanterar samma slags individualistiska dilemman med andra medel. Medan Inga klamrar sig fast vid gränsdragningar, gör huvudpersonen i Ninni Holmqvists roman tvärtom: hon söker till varje pris upplösa varje tendens till begränsning genom att anpassa sig till allt och alla.

Boken består av tio relativt självständiga kapitel, som efter hand visar sig hänga samman och bilda en helhet. Perspektivet är genomgående första person, med två alternerande berättare varav den ena fungerar som huvudperson och en länk mellan de olika karaktärerna. Vad hennes verkliga namn är får läsaren inte veta; hon kallar sig ömsom Miranda och ömsom Scilla. För att inte göra det mer förvirrande än nödvändigt kommer jag hädanefter ändå att referera till henne som ”Miranda”. Miranda försörjer sig som nattsköterska, men tillbringar de flesta dagar i en ateljé där hon gör figurer av lera. Hon lever ensam, i en lägenhet där telefonen är plågsamt tyst. En dag ringer hon på hos grannparet som bor två trappor ner i samma trappuppgång. Hon ska lämna tillbaka ett brev som kommit fel, men mötet med den då främmande mannen och kvinnan blir inledningen på en intim förbindelse som inbegriper alla tre. Kruxet är bara att ingendera av grannarna till att börja med vet om att också sambon har ihop det med Miranda, som dessutom har en affär med Georg – en medelålders gift man som hon hoppas ska göra henne gravid.

I de flesta avsnitt är det Miranda som för ordet, i övriga får vi ta del av Georgs berättelse. Det innebär att samma personer och händelser skildras ur olika perspektiv. Självt beskriver Miranda sina ständiga identitetsväxlingar som ett kamouflage för att dölja en verklig avvikelse. Hon *upplever* nämligen att hon inte är som någon och inte heller på någons sida. Men hon *uppträder* för att smälta in i omgivningen och slippa bli ”trakasserad och diskriminerad, förföljd och förintad”. Anpassligheten framställs paradoxalt nog både som en *individuell och självvald lösning* och som en *biologiskt betingad försvarsmekanism*.

Precis som Inga i *Hem* strävar Miranda efter att uppfattas som opartisk, neutral. Men här står de personliga relationerna i fokus, medan skildringen av arbetet är mindre framträdande. Genom sin kravlösa anpasslighet fungerar Miranda som projektionsduk för andras förväntningar och fantasier – i regel för egenskaper de inte vill eller kan se hos sig själva. På så vis upp-

fattas hon som ovanlig, samtidigt som hon upprätthåller den andres känsla av normalitet. Det verkar vara just detta som gör henne så attraktiv. Men det gör också nära, ömsesidiga relationer omöjliga. När Miranda tröttnar på att vänta vid telefonen och ringer upp Georg på hans hemnummer, blir han förbannad och avslutar samtalet: "Vi säger så, Conny, det var hyggligt av dig att ringa. Hälsa Carina så gott!". För att inte hustrun ska ana oråd, uppträder Georg som om Miranda vore en annan. När det nu inte är hon själv som styr, ter sig spelet med namn mindre lockande.

Ensamma tillsammans?

Med sociologen Anthony Giddens terminologi kan dessa lösliga relationer betecknas som "rena". De bygger inte på ekonomiska eller sociala grunder, utan på en strävan efter känslomässig tillfredsställelse. Därför kan eller *bör* förhållandet upplösas när det inte ger förväntad utdelning. Men, Giddens resonemang om "rena relationer" utgår från ett individualistiskt perspektiv och har med rätta kritiserats för att vara förenklat. Idén att känslorna i det senmoderna samhället har separerats från materiella och sociala villkor, säger kanske mer om en förhärskande ideologi än om faktiska förhållanden. Holmqvists roman kan sägas laborera med denna idé, med den skillnaden att Miranda också försöker hålla relationerna rena från känslor. Men såväl hon som övriga agerar som om varje enskilt förhållande vore frikopplat från större sammanhang. Denna uppfattning är nu inte alls är särskilt originell eller privat utan djupt förankrad i en individualistisk kultur. Det orimliga i denna hållning blir efterhand uppenbart, som när mannen och kvinnan två trappor ned plötsligt inser att Miranda inte bara är den egna, privata älskarinnan utan också sambons.

I sin analys av kopplingen mellan individualisering och kärlek skriver sociologen Zygmunt Bauman att våra moderna samhällen ger "absolution från etiska bekymmer". Detta inverkar negativt på möjligheten till kärlek och nära relationer: "Att älska", skriver Bauman, "handlar, precis som att vara moralisk, om att befinna sig och förbli i ett tillstånd av ömsesidig ovisshet". Med "ovisshet" menas, som jag förstår Bauman, inte bristande tillit utan den öppenhet det innebär att vara i en relation utan garderingar eller garantier. Men, om det övergripande idealet är en individualism som förordar självtillräcklighet, grusas förutsättningarna inte bara för kärlek utan för nära relationer överlag.

Miranda låter sig inte bekomma, vare sig av risken för att skada andra eller själv bli skadad. Hon gör det som hon tror förväntas av henne. Så ser hon heller inte sin egen delaktighet i vad som händer. I så måtto gestaltar hon den moderna föreställning som Bauman diskuterar: föreställningen att det är möjligt att agera privat, bortom moraliska sammanhang. Till skillnad från Inga, tvivlar Miranda inte på sin egen upplevelse av tillvaron. Hon står fast vid sina ansatser, även om ambitionerna att vara sig själv nog inte riktigt kan efterlevas. När hon till sist blir gravid och berättar detta för Georg, får hon inte det svar hon räknat med. Han – som tar för givet att han är fadern – ber henne att göra abort. Hon reagerar omedelbart genom att ge honom en smäll på käften. När hon nu till sist uttrycker en egen uppfattning, sker det alltså i form av fysiskt våld. Och när boken strax därefter slutar, är alla Mirandas sociala band kapade; till grannarna, Georg och till fostret som gått förlorat i ett missfall.

I individualismens garn

Redan titlarna *Hem* och *Något av bestående karaktär* ger en signal om de brister som Magnus Dahlströms och Ninni Holmqvists romaner aktualiserar – brist på samhörighet, trygghet och stabilitet. Vad som skildras är snarare ett genomgripande främlingskap. Som jag har försökt visa, frilägger båda verken väsentliga aspekter av senmodernitetens identitetsföreställningar. I min läsning har jag prövat att se Ingas desperata jakt på avvikelser och Mirandas strategiska rollspel som olika positioner i en övergripande, individualistisk berättelse. I bägge romanerna blir glappet mellan inre och yttre identiteter alltmer problematiskt, inte minst ur moraliskt hänseende: den konstanta självmedvetenheten genererar inte empati, utan gör karaktärerna närmast blinda för sina egna handlingar. De ser varken den andre eller sig själva. Gradvis tappar båda huvudpersonerna fotfästet i sin strävan att uppnå individuellt oberoende genom å ena sidan hårdför gränsdragning och å andra sidan självutplånande anpassning. Så åskådliggörs det lika paradoxala som vanskliga i individualismens ideal.

